

FEMINIZMUS HELYETT FAMILIZMUS

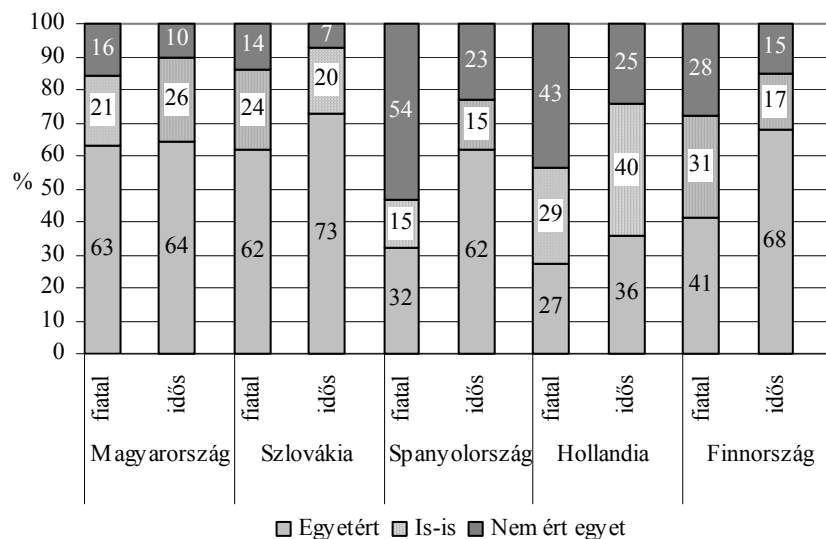
DUPCSIK CSABA¹ – TÓTH OLGA²

A nemi és családi szerepek gyakorlását és az ezekre vonatkozó attitűdöket tanulmányozva feltűnhet egy sajátos ellentmondás: miközben a magyar lakosság egy sor reálfaktort tekintve – a szélesre húzódó – európai mezőny modernebb szegmenséhez tartozik,³ van olyan ideája, amely szerint poláris pozíciót foglal el. Egyike vagyunk ugyanis azon országoknak, ahol a családról, a férfiak és a nők szerepeiről megfogalmazott tradicionális attitűdállításokkal a megkérdezettek a legnagyobb arányban értenek egyet, bizonyos vonatkozásokban nem csupán nemzetközi összehasonlításban, hanem abszolút számban is. Sőt, nálunk a legtöbb európai országban megszokott életkori lejtő sem érvényesül: a fiatalok és az idős korosztály megnyilatkozásainak eltérése nem szignifikáns. Ezeket a tényeket az elmúlt évtizedben számos különböző vizsgálat bizonyította (lásd pl. Tóth 1998; Pongrácz et al. 2001; Pongrácz – Spéder 2003; Blaskó 2006). Illusztrációként itt csupán az International Social Survey 2002-es adatfelvételének egyik attitűdkérdését mutatjuk be.

¹ Az MTA Szociológiai Intézet munkatársa.

² Az MTA Szociológiai Intézet munkatársa.

³ 2006-ban az 1000 lakosra jutó házasságkötések száma 4,4; a válásoké 2,5 és az elveszületéseké 9,9 volt (Demográfiai évkönyv 2006).

I. „Állásban lenni is fontos lehet, de amire a legtöbb nő valójában vágyik, az otthon és gyerekek.” Az egyetértők aránya (%), korosztályi bontásban⁴
 „Having a job may also be important, but what most women really desire is a home and children.” Proportion of those agreeing (%) by age-group (the young and the elderly), Hungary, Slovakia, Spain, the Netherlands, Finland

A kérdés valamennyi kutatója megkísérelte magyarázni a jelenséget, és ezek a próbálkozások számos mozaikdarabot illesztettek már az alakuló képhez. Ebben a tanulmányban egy ez idáig a hazai diskurzusban nem használt fogalom, a *familizmus* bevezetésével arra teszünk kísérletet, hogy az attitűdök és a tényleges viselkedés eltérésére adott magyarázatokat új módon rendezzük el, illetve arra, hogy a magyarázatok körét tágítsuk.

A familizmusról

A *familizmus* összetett, többjelentésű kifejezés. A nemzetközi irodalom familizmusfogalmát (*familism*, *familismo*, *familismus*) a magyarban gyakran „családközpontúság”-nak fordítják, ami értékrendre, illetve attitűdök rendszerére utal. Ilyen értelemben használva szinte közhelyszerűen igazolódik valamennyi kutatásban, hogy európai összehasonlításban a magyar társadalomra fokozottan érvényes kategóriáról van szó. Ez azonban félrevezető lehet: a

⁴ Adatok forrása: ISSP Család modul, 2002.

familizmus kifejezés ugyanis nem csupán ideológiát, de társadalmi állapotot is jelölhet (Pérez 2003).

A familizmus mint ideológia a család és a családi lét fontosságát hangsúlyozza, mind az egyén, mind a társadalom szempontjából. A család, mint olyan társadalmi egység, amelyben a kapcsolatok – ideáltipikus esetben – teljes mértékben a szolidaritásra és altruizmusra épülnek, egyrészt ideált, mintát – bár elérhetetlen mintát – jelent a társadalom többi intézménye számára, másrészt a társadalomban ténylegesen létező proszociális viselkedés, szolidaritás, társas attitűdök iskolája, az erre való hajlam legfontosabb generáló közege. A kutatók egy része az így értelmezett familizmus *ellenpárjának* a „kóros individualizmust”, az „egoista önzés” ideológiáit (pontosabban, az általa ilyennek minősített ideológiákat) tekinti.

A familizmus mint társadalmi állapot fogalmával olyan társadalmak írhatók le, amelyekben a bizalom általános szintje alacsony, s amelyekben – éppen ezért – a családi kapcsolatok maradtak az egyedüliek, amelyekre az egyének építhetnek. Sarkítva: a jelenség forrása ebben az értelemben nem a családi kapcsolatok és a családbarát attitűdök immanens, mint inkább *relatív* erőssége, amennyiben az egyéb társadalmi kapcsolatok gyengék, ritkák, igen gyakran kényszeren alapulnak, és a résztvevők kölcsönös bizalmatlanságából következően a destabilizáció állandó veszélyének vannak kitéve. Az így felfogott familizmust leírói gyakran az egoizmus, az individualizmus *szinonimájaként* kezelik (Banfield 1958; Fukuyama 1997). A familizmus mint társadalmi állapot általában ott erősödik fel, ahol gyenge a civil társadalom, s ahol az állami központosításnak régi hagyományai vannak. A leggyakrabban hivatkozott példák Dél-Olaszország, Franciaország, Kína, újabban a posztkommunista országok is (Papp 2000; Torsello 2004).

Ideológiai és társadalmi familizmus a magyar társadalomban

Amikor a magyar társadalom családdal kapcsolatos értékeinek, attitűdjeinek és a gyakorlatának diszkrepanciáját magyarázva a familizmus gondolatköréhez sorolható argumentumok kerülnek elő, szinte kizárólag a familizmus ideológiai jelentését használják az érvelők. Ezekben a magyarázatokban az emberek által vallott értékek és a külső, társadalmi kényszerek (hatalom) ellentétére kerül a hangsúly. Az ideológiai *familizmus* megközelítése szerint a magyar emberek többsége, ha szabadon, erős benső meggyőződése alapján választhatna, a tradicionális értékrend szerint élné családi életét. (Vagyis az apa a családfő, s egyben a kenyérkereső, az anya feladata a háztartás vezetése és a – minél több vagy legalábbis a reprodukciós minimumnál mindenképpen több – gyerek nevelése stb.). Ezzel párhuzamosan *kényszernek*, nem pedig egy alternatív értékrenddel jellemezhető másik családmódnak tekinti a kétkeresős, a kiegyenlí-

tett családi munkamegosztás felé tendáló, kevesebb gyereket tervező és vállaló együttélési formákat. Ez az értékrend, mint nevéből is következik, egy korábban valóban létezett olyan társadalmi állapot öröksége, amelyben az ideál és a társadalmi valóság közelebb álltak egymáshoz, esetleg egybe is estek. A megközelítés erős változatában pedig – hallgatólagosan vagy kimondva – ezt tartják a „természetes” emberi állapotnak. Az ideológiai familizmus képviselői szerint ez a kényszer az elmúlt öt-hat évtizedben időnként (szociál)politikai „ösztönzés” formáját öltötte (tipikusan a kommunizmus időszakában), máskor szűkebben vagy elsősorban gazdasági kényszerszerűen jelentett (mint például a rendszerváltás óta eltelt időszakban). Ebben a megközelítésben az vezet anómiás helyzethez, hogy a külső, hatalmi kényszerek nem engedik meg a családfős/egykeresős modell tömegessé válását, miközben az értékrend szempontjából ez lenne az ideális (legalábbis a gyermekek nevelése idején).

Az elmúlt évszázadban figyelemre méltó eszméletörténeti fejlődés ment végbe a család és a hatalom kérdésének tekintetében. Míg a tradicionális felfogás hívei a 19–20. század fordulójáig egyáltalán nem tagadták, hogy a hatalom jelen van a családon belül,⁵ addig a kortárs ideológiai familizmus hanyagolja a családi hatalmi viszonyok kérdését, egyáltalán a létét.⁶ A probléma tárgyalását – a tradicionális családi értékek és a külső, politikai hatalom kérdéskörét a központba emelve – átengedi vitapartnereinek, elsősorban a család témakör feminista megközelítésének. Ebből következően a familizmus logikus ellenpontját azok a „felszabadító” ideológiák képezhetik, amelyek kifejezetten túlhangsúlyozzák a családi hatalmi viszonyok jelentőségét. Ezek a megközelítések – szemben a familizmussal – elsősorban *nem* érzelmi közösséget látnak a családban, hanem sokkal inkább elnyomó hatalmi intézményt.

Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy bár cikkünkben elsősorban az ideológiai familizmussal polemizálunk, nem azonosulunk a feminizmus extrém formáival sem. Utóbbiakat kizárólag azért nem vetjük alaposabb kritikai elemzés alá, mert napjainkban erősen visszaszorultak, a kortárs magyar tudományos életben sosem volt markáns a jelenlétük, a társadalmi és politikai életben pedig még kevésbé. Véleményünk szerint a hatalom és az értékek bonyolult összjátéka

⁵ „... Az apai tekintély a legszükségsebb, a leginkább legitim valamennyi társadalmi hatalom közül” – fogalmazott például Le Play id. Therborn (2004. 13.). De például a „szociális kérdést” a katolikus diskurzusokba bevezető 1890-es pápai dekrétum, a Rerum Novarum is így fogalmaz: „... a család ... a szó teljes értelmében társas közösség, amelyet egy sajátos hatalom, az atyai hatalom kormányoz...”

⁶ Pongrácz Tiborné például a háztartási munka egyenlőtlen megosztása körüli tények ismertetése után megjegyzi: „... elhamarkodott lenne arra a következtetésre jutni, hogy európai viszonylatban a magyar nők vannak a legkiszármányoltabb, legelnyomottabb helyzetben, inkább arról van szó, hogy a családi értékek primátusa miatt az otthoni feladatok ellátását elsőrendű fontosságúnak tartják, és a nagyobb leterheltségért kárpótlást jelent a család életében betöltött központi, meghatározó szerep, nélkülözhetetlenségük érzete.” (Pongráczné 2005. 84–85.)

jellemez valamennyi társadalmi intézményt, így a családot is. Elemzése ezért a többi intézményéhez hasonló módon és szemlélettel végezhető, de az érzelmi komponens sajátos súlya – ugyanakkor nem kizárólagossága – és a szocializációban játszott kitüntetett szerepe miatt valóban pótlólagos szempontok bevonását is igényli.

Amikor tehát azt próbáljuk megragadni, hogy a nemi szerepek és a család(politika) terén miként jelenik meg a „hatalom/kényszerek” és az „értékek” bonyolult összjátéka, azt szeretnénk bizonyítani, hogy a familizmus mindkét (bizonyos szempontból egymásnak ellentmondó) jelentése szerepet játszik az attitűdöknek és a viselkedésnek ebben az inkongruenciájában. A fogalom csupán egyik értelmű használata összemos egymástól különböző dolgokat, illetve a valóság túlságosan szűk szeletét képes csak megragadni.

A familizmus a magyar társadalomban 1989-ig

Részletes, legalább a huszadik század elejéig visszanyúló történelmi áttekinzésre itt nincs terünk. Azt azonban leszögezhetjük, hogy már az 1945 előtti Magyarországra is jellemző volt, hogy a polgárosultabb országokhoz képest fejletlen volt a civil szféra, s a politikai élet egymást követő traumái folyamatosan rombolták a társadalmi bizalmat. Mindez nyilvánvaló módon erősítette a társadalmi familizmust, miközben a politikai életet meghatározó jobboldal eszmerendszerének szerves részét képezte az ideológiai familizmus is. 1948 után, amikor a keresztény elvekre hivatkozó, illetve nacionalista (vagy annak minősített) ideológiai elemeket nem lehetett nyíltan hirdetni, az elfojtott jobboldali ideológiákból ez volt az egyetlen elem, amely képviselhető maradt. Sarkítva: az „Isten – haza – család” hármából csak a család maradhatott, melynek ideológiája rendkívül alkalmas volt arra, hogy elrejtse tulajdon ideológiavoltát.

Az 1945–48 között hatalomra kerülő kommunisták az egyébként is gyenge civil társadalmat elsöpörték, további ösztönzést adva a társadalmi familizmusnak. Az ideológiai familizmushoz való viszonyuk azonban kezdettől fogva ambivalens volt. Párhuzamosan számos, egymással is ütköző örökség hatott ezen a téren. Először is, a „polgári család” elvi kritikája a korai szocialista eszmerendszer része volt, s ez – a sztálini Szovjetunió 1930-as évekbeli „familista fordulata” ellenére – elevenen élt még az 1940–50-es évek kommunista ideológiájában is. Egy évtizedekkel későbbi, de még a rendszer uralma idején született leírás így foglalta össze a korai kommunista éra familizmussal szembeni szélsőbalos kifogásait:

„A család intézménye ... Magyarországon ... túl volt telítve vallási elemekkel, szinte »félhivatalos« vallási intézmény jellege volt. Épp ezért a család ... a vallásos ideológia továbbélésének egyik fontos tartóoszlopként

tűnt elő. (...) ... a félfudális-félpolgári magyar társadalom családi viszonyai ... a férfiak abszolút uralma, a nők kiszolgáltatott helyzete, a gyermekek tekintélyelvű irányítása ... az elvtelen nagycsaládi összetartás ... nehezen tűntek összeegyeztethetőnek a szocialista fejlődés követelményeivel. Az ötvenes évek sajátos hangulatában ... a családot ... úgy ítélték meg, mint a magánélet felé visszahúzó, a közzel szembeforduló szférát. (...)

Mindennél volt mélyebb oka is a családdal szembeni fenntartásoknak. Az osztálytársadalom családjáról régről fogva tudott volt, hogy a család a társadalmi helyzetek – kiváltságok vagy hátrányok – átörökítésének egyik legfontosabb közvetítője. (...)

Mindezek a tények azt hozták magukkal, hogy az új társadalom vezetése kevés rokonszenvet táplált a család mint társadalmi intézmény iránt... ”⁷

Másrészről azonban, amikor „az új társadalom vezetése” nem az ideológiai ortodoxiából, hanem rendszerük valódi logikájából és hatalomtechnikai érdekeiből indult ki, rájött, hogy az ideológiai familizmus eltűrhető, sőt, bizonyos mértékben felhasználható saját céljaira.⁸ Ezt az összefüggést, első nekifutásra, akár rövidre is lehet zárni: a nem demokratikus rendszerek irányítói általában fel szokták ismerni, hogy zavargások kirobbantói, a rendszerellenes szervezkedések résztvevői leggyakrabban a még nem családos fiatalok közül kerülnek ki, miközben a családos ember könnyebben kontrollálható, ha úgy tetszik „sakkban tartható”. Egy szociológiai vizsgálat az 1970-es évekből tisztán láttatja ezt a felismert összefüggést, csak éppen az eggyel korábbi rendszer „nyakába varrva”:

„»Jó, mondom, én elmegyek, adja ki a munkakönyvemet, de majd én oda megyek, ahová kell, mert hogy beszél maga egy családos emberrel. Nem szégyelli magát...?« Itt, mint látjuk, nem a vagyoni helyzet a megbízhatóság és a becsületes magaviselet kritériuma, hanem az a valahonnan a csendőrvilágból itt maradt beidegződés, hogy a »családos ember« az már megállapodottabb, megbízhatóbb, könnyebben kordába [sic] tartható, mint a még felelőtlen, izgága, mindenre kapható legényember.”⁹

⁷ Ferge Zsuzsa (1982), id: Neményi (1988. 91–92.).

⁸ Hasonló folyamat korábban lezajlott már a szovjet államban is: a hatalomra jutott orosz bolsevikok kezdetben szinte már „feministának” minősíthető törvénykezése után a harmincas években ezen a téren is nyilvánvaló fordulat történt: a sztálinizmus elfogadta s bizonyos mértékben alkalmazta is az ideológiai familizmust. Ahogy egy magyar jogtörténeti elemzés fogalmazott: „A tapasztalatok ahhoz a szükségképpen következtetéshez vezettek, hogy ... a szocialista társadalom ... alapvetően érdekelt a házassági-családi kapcsolatok szilárdságában és rendezettségében ... A szocialista jogpolitika ... a gyakorlat próbája alapján jutott arra a következtetésre, hogy a házasság intézményét meg kell szilárdítani.” (Katonáné dr. Soltész Márta, *Jogtudományi Közöny*, 1981 (id. Neményi 1988. 87–88.).

⁹ Hankiss (1976. 41.).

A korábban idézett Ferge-tanulmány szerint a korai kommunista rendszer a család hibájául rótt fel, hogy elfordítja az embereket a közügyektől, ami úgy értendő, hogy a rendszer által konstruált antidemokratikus/áldemokratikus politikai-közületi szerepvállalástól visszahúzódnak a családba. Másképp közelített a kérdéshez a Kádár-rendszer ideológiája. Ekkor már fontosabb stratégiai elemmé vált az emberek depolitizálása, a tényleges politikai beleszólás szándékának elfojtása. Ennek elérésére pedig éppen a család szerepének (új)bóli hangsúlyozása és felerősítése mutatkozott a legalkalmasabbnak.

A társadalmi familizmus Kádár-kori használatát azonban nem csupán a semlegesítést célzó megfontolások motiválták. A szélsőbalos ideológiák nem győzték hangsúlyozni, hogy a család egyrészt a *tekintélyelvűség*, másrészt a *tulajdon* bölcsője é ezzel összefüggésben az *egyenlőtlenségek* legfontosabb újratermelődési mechanizmusa. Márpedig a konszolidálódott, Kádár-kori kommunista rendszer, *ha nem hivatalos ideológiája, hanem ténylegesen viszonyai szerint ítéljük meg, tekintélyelvű rendszer* volt, amelyben nem csak továbbéltek a korábbi rendszerek egyenlőtlenségei, de saját társadalmi integrációs mechanizmusaival is állandóan termelt és *újratermelt társadalmi egyenlőtlenségeket* (Szelényi 1990 [1978]). Olyan rendszer volt, amely stabilitását jelentős részben annak köszönhetette, hogy a szocialista tábor többi részéhez vagy az ötvenes évek hazai viszonyaihoz képest szélesebbek voltak a *kistulajdon* szerzésének lehetőségei – s ezt a kistulajdont az emberek egyrészt jelentős részben családi alapokon termelték (második gazdaság), másrészt családi alapon „éremelték ki” (államosított szociálpolitika).

Jól mutatja ezt a mechanizmust a lakáseloszlás példája. Kutatók már akkoriban megállapították, hogy a társadalom magasabb végzettségű, jobban kereső rétegei felülreprezentáltak voltak a lakáskiutalások terén (arról nem is beszélve, hogy kiutalt lakáshoz gyakorlatilag csak városiak juthattak hozzá) (Szelényi – Manchin 1990 [1986]). A kortársak természetesen ismerték azt a tényt is, hogy a kiutalások rendszere a családokat privilegizálta az egyedülállókkal szemben. Az állami/tanácsi lakáskiutalások alanyai ugyanis elsőprő többségében családos emberek voltak, egyedülálló fiatalnak lényegében nem volt erre esélye. A korabeli elemzések egy része ugyan rámutatott arra, hogy ez a gyakorlat egy újabb egyenlőtlenségi dimenziót generál és a társadalmi familizmust erősíti (ld. pl. Róbert – Tóth 1982; Tóth 1992), de a közvélemény és a kutatók többsége ezt figyelmen kívül hagyta vagy nem észlelte, helyette elfogadta a rászorultsági elvre való hivatkozást.¹⁰

¹⁰ Ami egyáltalán nem magától értetődő: egy 1970-es években lefolytatott vizsgálat szerint a magyar közvélemény 50%-a gondolta úgy, hogy „Az államnak azokat kell támogatnia, akik a támogatást munkájukkal és magatartásukkal *kiérdemelték*”, s csak 33%-a, hogy „Az államnak azokat kell támogatnia, akik *szegényebbek*, rosszabb körülmények között élnek, mint mások”. Az is roppant tanulságos, hogy a fennmaradó 17% szerint „Az államnak senkit sem kell külön támogatnia. Mindenki boldoguljon képességei és szorgalma szerint.” (Pártos 1979. 53.).

Az állami/tanácsi kiutalások egyetlen tömeges méreteket öltő alternatívája a magánérs lakásépítés volt. Ritkán szokták tudatosítani, hogy az 1949 és 1990 közötti korszak egészében, illetve annak minden egyes szakaszában (beleértve a lakótelep-építések 1960-as, 1970-es évekbeli konjunktúráját is), mindig jóval több magán- mint állami lakás épült. Ennek pedig szinte elengedhetetlen előfeltétele volt legalább egy stabil nukleáris család, de igen gyakran szükség volt a szélesebb családi-rokoni hálózatok segítségére is (Kemény 1990).

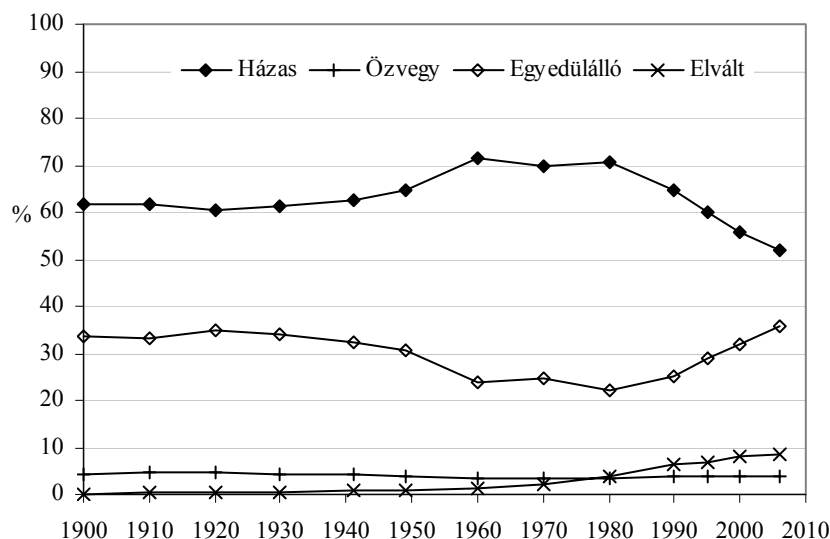
A fentiek analógiájára érdemes szemügyre venni a kor mobilitási statisztikáit is. A Kádár-korszakban már Magyarországon is a kulturális-oktatási dimenzió lett volna hivatott a társadalmi mobilitás legfontosabb csatornájaként szolgálni. Érdekes módon mind a rendszer hívei, mind annak – korabeli, illetve visszamenőleges – ellenfelei általában magukévá tették azt a hivatalos ideológiát, mely szerint a kommunista rendszer lényegi vonása a társadalmi egyenlősítés, a törekvés az esélyegyenlőség és a mobilitás erősítésére, s a rendszer mobilitással kapcsolatos intézkedéseit, különös tekintettel az oktatásra vonatkozókat, ez a szándék determinálta. Ennek fényében azonban több mint furcsa, mennyire szűkek voltak ezek a mobilitási csatornák: az akkori Magyarországon nemcsak a korabeli Nyugat-Európához vagy a posztkommunista korszakhoz, hanem a többi korabeli kommunista országhoz képest is az érintett korosztályok meghökkentően kis hányada mehetett csak felsőfokú képzésre. Nem csoda, ha a „munkásállamban” már a hatvanas években kevesebb esélye volt egy munkás- vagy parasztszármazású fiatalnak diploma szerzésére, mint számos korabeli „kapitalista” országban (Kemény 1992 [1967]). A kiélezett versenyhelyzetben ugyanis a *családi háttér* mindennél erősebben meghatározta a kulturális tőke mértékét, és ezzel együtt a mobilitási esélyeket is. Mint ezt a kohorszelemzésre épülő mobilitás vizsgálatok kimutatták „... a kulturális erőforrások hatása az iskolai végzettségre éppen a második világháború után, a »sztálinista (Rákosi-)« időszakban nőtt meg...” (Róbert 2000. 107.). Ezt a régén felismert jelenséget mind hívei, mind ellenfelei a rendszer kudarcaként szokták értelmezni, pedig egy más nézőpontból világossá válik, hogy egy újabb transzmissziós szíj – a korabeli magyar család – sikeres közbeiktatásáról van szó.

Elterjedt szemlélet, hogy a kommunista rendszer mélyen rejlő családellenességét, illetve szándéka szerint családbarát intézkedéseinek kudarcát a születésszám-csökkenéssel lehet a leginkább illusztrálni. Holott olyan tendenciáról van szó, amely – bizonyos, elsősorban makrogazdasági és történelmi ingadozásoktól eltekintve – folyamatosan érvényesült azóta, amióta csak Magyarországon egzakt statisztikát vezetnek a születésszám alakulásáról. Ha a rendszer kudarcot vallott ezen a téren, ugyanebben a kudarcban osztozott a dualizmus, a Horthy-rendszer vagy a demokratikus Magyar Köztársaság rendszere egyaránt.

Ami sokkal inkább a Kádár-korszak jellemzője: a legújabbkori magyar történelemben ekkor volt a legmagasabb a házasságban élők, a felnőtt népesség-

ben pedig a legalacsonyabb az egyedülállók aránya (ld. pl. Klinger 1996). A különbség nem csak az ezredfordulónak, de a 20. század első felének a viszonyaihoz képest is szignifikáns. Hasonló tendenciák mutatkoznak a házasságon kívül születettek hányadában: ez a mutató is a hatvanas-hetvenes években volt a legalacsonyabb. A korai házasságkötés és gyermekvállalás a szabályos életút része volt. A fiatalokat nem csupán jól felfogott gazdasági érdekük motiválta, de a féloldalas felnőtté válásnak, az egyéni presztízs növelésének általános, valamennyi társadalmi rétegre jellemző eszköze is ez volt (Tóth 1992). Provokatívan úgy is fogalmazhatunk, hogy a Kádár-korszak volt a magyar család – de legalábbis a magyar társadalmi familizmus – aranykora.

II. A 15 éves és idősebb férfiak családi állapota, 1900–2006¹¹
Marital status of men aged 15 and over, 1900–2006

Az egyenlőségi ideológiával legitimált szociálpolitika és a valóságban mélységes társadalmi egyenlőtlenség tehát gyakran egy irányba hatott: a civil társadalom romjain, a korlátozott magántulajdon és a nivellálásra törekvő bérrendszer viszonyai között aránytalanul felértékelődtek a családi viszonyok által teremtett társadalmi erőforrások. A társadalmi familizmus ilyen jelentős volta pedig nyilvánvaló módon igényelte az *ideológiai alátámasztást* is. Megismételjük: az ideológiai familizmus önnön ideológiavoltát jól rejtő, alacsony elvonat-

¹¹ Adatok forrása: KSH Demográfiai évkönyvek.

koztatási szinten is sikeresen működő eszmerendszer volt, amelyet éppen ezért a legkülönbözőbb csoportok vállalhattak fel a legkülönbözőbb indíttatásokból.

Sokan tekinthették az ideológiai familizmust kváziellenzéki ideológiának, és ennek – a mai perspektívából visszatekintve – megvan a maga iróniája. Vallás-erkölcsi eredete alapján ugyanis konzervatív-jobboldali eszmevilágnak számíthatott, míg a „közügyek szférájával” való szembenállása folytán liberális színezetet is kaphatott. Ráadásul a kádárista kommunisták és/vagy reformkommunisták éppen ezen a területen demonstrálhatták a legkönnyebben elfordulásukat az ötvenes évek „sztálinista túlkapásaitól”. Emellett a familizmust tekinthették a rendszer *valódi* normáit konform módon elfogadó szimbolikus gesztusnak is, a kádári „stabilitás” és a „normalitás” szimbólumának és egyben fontos intézményes zálogának. A már idézett Hankiss-kutatásban megszólaltatott *„integrálódó, illetve éppen hogy csak integrált segédmunkások”* pontosan érzékelték a familizmus ilyen jelentőségét, amikor kényszeres alkalmazkodásukkal igyekeztek elhelyezni magukat a társadalmi ranglétrán:

„E réteg értékrendszerének ... két alappillére ... a becsületesen végzett munka, illetve a rendezett családi élet, ez a két érték a legfőbb eszközüik (eszközértékük) arra, hogy elhatárolják magukat az »alattuk« levő, szerintük felelőtlenebb, lazább munkaerkölcsű és rendezetlenebb életvezetésű segédmunkásrétegektől. ... értékrendszerében a rendezett családi élet az egyik már-már tabu jellegű központi érték.”¹² „A szociális tulajdonságok mellett ... elsősorban az úgynevezett antilumpen-tulajdonságokat becsülik és hangsúlyozzák önmagukban, azt, hogy ők – szemben lumpen életvitelű társaikkal – »adnak magukra«, rendezett életűek, nem garázdák, nem iszákosak, nem izgágák, nem csavarognak, törvénytisztelők, nem élnek pazarló, könnyelmű életet, és így tovább. Ezzel rokon kategóriát alkotnak a családiasság tulajdonságai, az, hogy ugyancsak szemben a lumpen életvezetésűekkel, ők család- és gyerekszerető, rendezett családi életet élnek, törődnek a családjukkal, tisztelik szüleiket, és így tovább.”¹³

A magyar familizmust ebben az értelemben sokáig szembe lehetett állítani az ideológiai ellenponttal, a Nyugattal is. Mint egy 1970-es években született publikáció fogalmazott:

„A kutatássorozat tapasztalatai azt mutatják, hogy a család intézményét a vizsgálatba bevont családok és személyek elfogadják, természetesnek tartják, és nyomát sem találtuk például a nyugati fiatalok lázongó útkeresésé-

¹² Hankiss 1976. 23–24.

¹³ Hankiss 1976. 29–30.

*nek, a kommunák divatjának. Ez tehát – legalábbis egyelőre – nem jelent társadalompolitikai problémát.*¹⁴

Ritka őszinte megnyilvánulás: a korábban „a vallásos ideológia továbbélésének egyik fontos tartóoszlopaként” felfogott intézményből ekkor már egyértelműen a *társadalmi rend pillére* lett, miközben a „lázongó útkeresés” a „társadalompolitikai problémával” állt nyilvánvaló kapcsolatban.

A mai ideológiai-politikai küzdelmek miatt túlhaladottá vált, de a rendszerváltás körül még sokat emlegetett „kádári kiegyezés” fontos, talán egyik leglényegesebb eleme volt a familizmus. A rendszer *vívmányaként* tűnhetett fel, hogy egyáltalán *viszsa lehetett húzódn* a – családra korlátozódó – magánszférába. Ezáltal persze el lehetett fedni, hogy az atomizált egyének egyszersmind be voltak szorítva ebbe a közegbe, s hogy a közsférára nem volt – legalábbis közvetlen, intézményes és jogilag rögzített – befolyásuk. S hogy a familizmus valóban vívmány *is* volt – *vagy legalábbis: nem a legrosszabb lehetőség* –, azt jól jelezte a Heller – Vajda-féle nevezetes kommunacikk (Heller – Vajda 1998 [1970]). A „polgári” család ellen abban megfogalmazott újbalos támadás mind a hatalomban ülők, mind az abból kirekesztettek számára nem a családnak a belső elnyomástól való felszabadítását, hanem a mérhetetlen szenvedéssel és embertelenséggel járó társadalom-átalakító kísérleteket idézte fel – attól tartunk, jogosan.¹⁵ S míg például a gazdaság terén tett engedményeket, a piaci nyitást Kádár balos ellenzéke, illetve a moszkvai elit igen gyakran támadta nyílt vagy burkolt formában, addig – az akkor újbalos – filozófusok „megrendszabályozását” ezen körök szinte teljes, nyílt vagy hallgatólagos egyetértése fogadta.

Összefoglalva tehát, a familizmus a Kádár-korszakban nem „a rendszer kudarcát” jelezte; másrésről viszont nem is valamiféle pragmatikus, cinikusan felhasznált rendszeridegen eszköz volt. A Kádár-rendszer számára a familizmus engedménynek minősült, ugyanakkor olyan rendszerbe illeszkedett, amelyben – nem szándékolt következményként – már nem mint megtűrt, hanem mint szervesen oda illő jelenség tűnt mutatkozott.

A familizmus a rendszerváltás után

A fenti történelmi áttekintés természetesen roppant vázlatos, de talán megvilágít valamit abból a hagyomány-együttesből, amelyet a rendszerváltás utáni magyar társadalom megörökölt. Természetesen le kell szögezni, hogy az örökség nem determinál, hiszen továbbélése mellett/közben radikális változások is

¹⁴ Dr. Balog Miklósné 1979, in: Neményi 1988. 120.

¹⁵ Fontosnak tartjuk itt megjegyezni, hogy ezzel a megállapítással nem minősítjük az említett cikk szerzőinek későbbi szellemi útját, és nem kívánjuk azt sugallni, hogy egyetértésén a Kádár-rendszer velük szemben gyakorolt retorziójával.

történtek. A foglalkoztatási és jövedelmi viszonyok átalakulása, a felsőoktatási expanzió, a tetszhalott állapotból feléledő civil társadalom, valamint a szociálpolitika átstrukturálódása következtében csökkent, de nem szűnt meg a társadalmi familizmus általános nyomása. A nyomás mérséklődése társadalmi rétegenként eltérő mértékű volt, illetve némely rétegben lehetőségként jelent meg. Ez utóbbira találhatunk példákat a társadalom legszegényebb és legjobb helyzetben lévő tagjai közt egyaránt.

A legalsó, underclass helyzetbe szorult romáknál például mintha tovább érvényesülne, sőt, ismét erősödne a familizmus hatása. Az átfogó tanulmányok szerint a roma népesség *egészénél* is csökkent – a korábbi, 1971-es, illetve 1993-as vizsgálatokhoz képest – a gyerekszám, s kitolódott az anyáknak az első gyermek születésekor betöltött átlagos életkora (Kemény – Janky – Lengyel 2004). Egyes esettanulmányok viszont arra a következtetésre jutnak, hogy némely teljesen szegregálódott és leszakadt cigány csoportokban kifejezetten visszafordult a tendencia: akár ugyanabban a közösségben fiatalabb anyák szülnek, és több gyereket, mint korábban.¹⁶ A 2003-as országos vizsgálat egyes adatai is igazolják a tendencia érvényesülését.¹⁷ Durst Judit etnográfiai kutatásai (Durst 2001) azt támasztják alá, hogy egy tradícióit őrző cigány közösségben a házasság fogalma eltérhet a hivatalos fogalomtól. A ma 50–60 évesek fiatal korukban gyakorlati érdekük alapján hivatalosan házasságot kötöttek, hiszen „kellett, törvény volt, erre adtak családi segínyt, illő volt”, de ma a fiatalok együttélését házassággal egyenértékűnek tekinti a közösség. Tehát a statisztikai adatok alapján „modern” viselkedés ebben a közegben valójában a közösség saját hagyományos házasságfelfogására épülő, ténylegesen tradicionális viselkedés.

A társadalom másik pólusán ugyanakkor megfigyelhető egy olyan felső-közép- vagy elitmentális, amelyben státusszimbólumként jelenik meg, hogy az illető *megengedhet magának* (mármint: „el tud tartani”) nagyobb családot is. Mindezt alátámasztja Spéder elemzése is (Spéder 2003), aki a gyermekvállalási hajlandóság iskolai végzettség szerinti pluralizálódását bizonyítja.

Bár a társadalmi familizmust a korábbi évtizedekben tápláló tényezők hatása gyengült, nem tűnt el a magyar társadalomból. Másfelől viszont alig erősödött az állam, a hatalom és az egyén között közvetítő összetett közeg, amely a polgárosult társadalmak sajátja. Az 1980-as évek végétől ugyan megsokasodott

¹⁶ Például Ladányi János és Szelényi Iván vizsgálatai szerint a csereháti Csenyétén 1881 előtt a roma nők átlagéletkora az első gyerekük születésekor 27,1 év volt, tehát valamivel *magasabb*, mint a falubeli nem cigány asszonyoké. A következő majd' száz év legnagyobb részében mindkét csoportban 22–24 év körül mozgott ez az érték, mígnem a roma nők körében a legutolsó időszakban 17,7 évre csökkent (nem roma szülés 1988 óta nem történt a faluban) (Ladányi – Szelényi 2004. 65.).

¹⁷ „A kizárólag cigányok lakta környéken élő nők első szülésének átlagos életkora 18,82 év volt, míg a többségi társadalomhoz tartozó szomszédsággal jellemezhető cigányok körében 20,89 év volt az első szülés átlagos életkora az 1989 utáni években.” (Janky 2005. 77.).

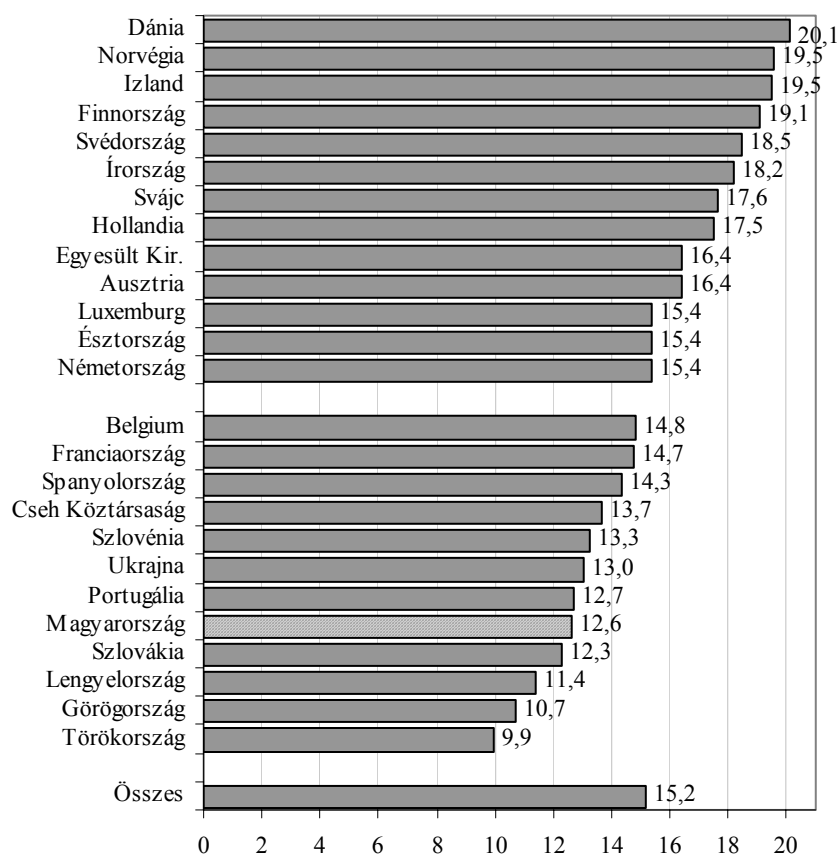
a nonprofit szervezetek száma, ezek többsége azonban igen hamar átítatódott politikával, és a különféle politikai pártok kiterjesztéseként létezett, létezik. Figyelemre méltó, hogy 4,5 millió, személyi jövedelemadót fizető magyar állampolgár kevesebb mint egyharmada, 1,7 millió tartotta fontosnak, hogy adója 1%-át valamilyen civil szervezet számára ajánlja fel.¹⁸ Talán az sem véletlen, hogy a felajánlások szempontjából legnépszerűbb szervezetek – a beteg gyerekeket támogató (általános humanitárius célokat szolgáló) szervezetek mellett – az állatmenhelyek.

A gazdasági átalakulások szétzilálták a munkahelyi közösségeket. Az emberek egyéni küzdelmet folytatnak a munkanélküliség elkerülése, munkahelyük megtartása, kényszervállalkozásaik működtetése érdekében. A szolidaritás elve a ritka fellobbanásoktól eltekintve kevésbé hatja át a mai magyar társadalmat (Szalai 2007). Hiába a látható társadalmi egyenlőtlenségekre való érzékenység, a jövedelmi és életformabeli egyenlőtlenségek erősödése meglazította a korábbi szomszédsági, sőt tágabb rokonsági kapcsolatok jelentős részét is. A politika kétpólusúvá válása, a politikai közbeszéd nyílt erőszakossága nem csupán a politikusoktól és a „politikacsinálástól” fordította el az embereket, de szétfeszített baráti és rokoni kapcsolatokat is.

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a legfrissebb felmérések szerint a magyar társadalomban a bizalom szintje európai összehasonlításban ismét a legalacsonyabbak között van. Itt a European Social Survey, nemzetközi összehasonlító vizsgálat 2005-ös felvételi hullámának adataiból idézünk. A felmérés három attitűdkérdéssel tesztelte 25 európai ország lakosainak más emberekbe vetett bizalmát.¹⁹ A következő ábra az ezek alapján készített változó átlagértékeit mutatja Magyarországon és a többi vizsgált európai országban.

¹⁸ Forrás: APEH, 2009.

¹⁹ Az attitűd kérdések a következők voltak: „A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?”; „Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?”; „Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy **általában** segítőkészek?” Valamennyi kérdés 11 fokú skálán mérte a bizalmatlanság szintjét. Minél magasabbra helyezte magát a válaszadó a skálán, annál magasabb bizalommal viseltette a többi ember iránt.

III. Az emberekbe vetett bizalom (három kérdés alapján alkotott) változójának átlagértékei országonként

Mean values of the variable measuring trust in other people (aggregated on the basis of three questions), by country

Magyarország hajszállal magasabb bizalmi szintet mutatott, mint Szlovákia, ezzel az európai összehasonlításban hátulról az ötödik helyre került. Nem jobb a helyzet, ha a különféle politikai intézményekre vonatkozik a vizsgálat. A politikusokban, a politikai pártokban, az adott ország parlamentjében, jogi rendszerében és rendőrségében lényegesen kevésbé bíznak a megkérdezettek, mint a többi emberben. Az összevont változó alapján adódó sorrend azonban a mi szempontunkból igen hasonló eredményt hozott, mint az előző kérdéscsoportnál. Magyarország lakói ismét az egyik legalacsonyabb bizalmi szintéről tanúskodtak, hátulról az ötödik értékkel. Érdeemes megjegyezni, hogy a politikai

intézményekbe vetett bizalom tekintetében a rendszerváltó országokkal osztozunk az utolsó helyeken.

Napjaink magyar társadalmában és közéletében – a társadalmi mellett – karakteresen jelen van az ideológiai familizmus is. Ezzel párhuzamosan feltűnően hiányoznak az ideológiai alternatívák, például a feminizmus különböző ágazatai. Feltehetően ez öngerjesztő folyamat is: mivel az emberek többsége „tradicionális értékeket vall” a családról, a szavazatmaximalizálásra törekvő pártok egyike sem érzi szükségességét, hogy szembeszálljon a közérzülettel – jellegzetes módon még az erre más esetekben esetleg hajlandó liberális pártok (tehát az SzDSz vagy az 1993 előtti Fidesz) sem.

Egyesek számára talán elfogadhatatlanul radikális lesz az álláspontunk, de hajlanánk arra a feltevésre: az értékvizsgálatok meglepő eredménye jórészt annak a következménye, hogy *nem is igazán értékrendet* mutat ki. Pontosabban: csak a magyar felnőttek egy kisebbik részére jellemző, hogy valóban koherens tradicionális értékrendet vall magáénak a családról és a nemi szerepekről, s hogy ebből konzekvenciákat vonnak le életvitelükre nézve is (magyarán: megpróbálnak ezzel összhangban élni, amennyiben a külső kényszerek ezt engedik). A többség azonban mintha csak azért értene egyet²⁰ a tradicionális állításokkal, mert „csak azok vannak kéznél”, mert hiányzik a nyelv a családdal kapcsolatos változások feldolgozására, s hiányzik az akarat – és talán a képesség – is a véleményformálók legfontosabb csoportjai részéről egy ilyen diskurzus elindítására.

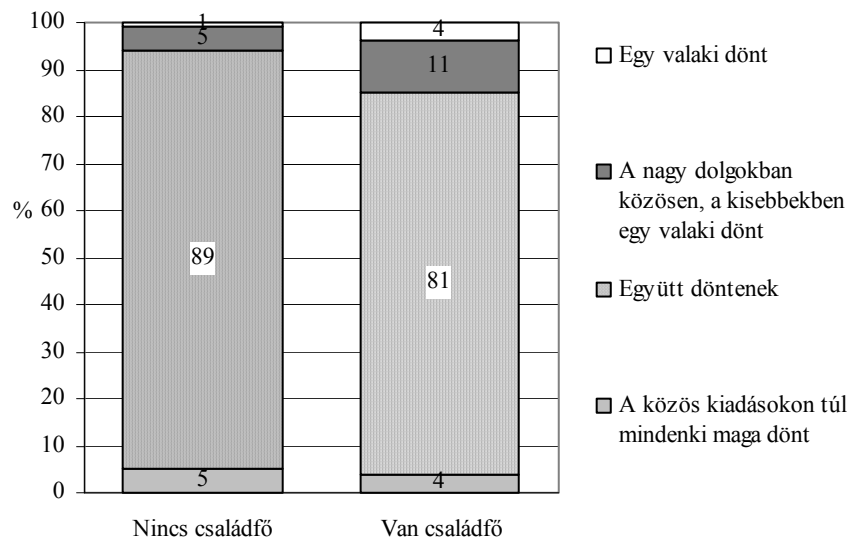
Két példával próbáljuk érzékeltetni, hogy időnként mennyire megalapozatlanok, belső tartalmat nélkülözők a familista attitűdök. Sik Endre és Nagy Ildikó tanulságos kutatásában (2002) többek között azt kérdezték interjúalanyaiktól, hogy vajon van-e a családjukban családfő – amennyiben „igennel” válaszoltak, megkérdezték még, hogy ki az és miért. Az aktív státusú, több felnőttet magában foglaló családok 63%-ában azt felelték a megkérdezettek, hogy van családfő, aki az esetek 92%-ában a férfi volt. A szóban forgó körben 58%-os volt annak az indoklásnak az aránya, hogy „ez a szokás”, 31%-os pedig a férfi magasabb keresete. (Ahol nő volt a családfő, rendszerint több indokot hoztak fel, amelyek jobban szórtak.) „*Ahol nincs családfő, ott a kérdezettek túlnyomó többsége (97%) a családfő hiányát azzal indokolta, hogy náluk közösen döntenek minden kérdésben a családtagok, és ezért nincs szükség családfőre.*”²¹

Viszont: amikor a „ki dönt” kérdés *nem* a családfő szereplegitimációja, hanem gyakorlati, életviteli kérdések kapcsán merült fel, meghökkentően más kép

²⁰ Bár, mint Blaskó Zsuzsa a 2002-es ISSP-adatok elemzése kapcsán kimutatta: nemzetközi összehasonlításban ugyan továbbra is magas a tradicionális állításokkal egyetértők aránya, „a teljes egyetértés azonban viszonylag ritka.” (Blaskó 2006. 13.).

²¹ Sik – Nagy (2002. 263.).

rajzolódott ki. A pénzügyi döntések terén például *nincs lényeges különbség* a családfőt megnevező, illetve meg nem nevező családok között.²²

*IV. A pénzkezelési szokások megoszlása a családfős, illetve a családfővel nem rendelkező családok körében – házaspárok (%)*²³

Distribution of the different ways of decision-making related to the expenses of the households in families with and without a 'head of the family' – married couples (%)

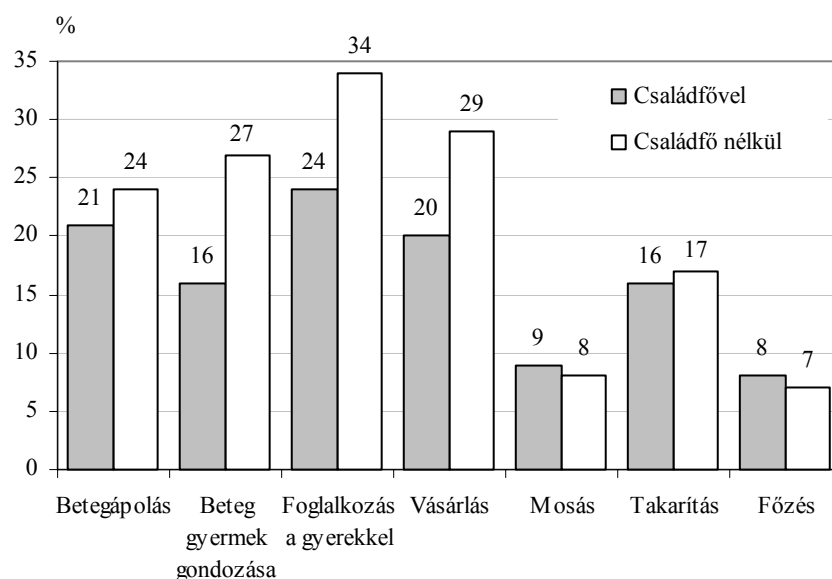
Hiába, hogy a családfő megnevezése per definitionem *hierarchikus* viszonyt feltételez a családtagok között, s hiába, hogy ennek hiányát szinte egyhangúlag a közös döntésekkel, vagyis a családon belüli egalitáriánus viszonyokkal indokolták az érintettek – más téren, mint például a házimunka tényleges megosztását illetően viszonylag kis különbségek mutatkoztak a két kategória között.

²² Pongrácz Tiborné (2005) ettől némileg eltérő eredményekre hivatkozott: eszerint a magyar nők 22%-a állítja, hogy egyedül ő kezeli a családjában a pénzt, illetve a férfiak 30%-a tulajdonítja a partnerének a pénzkezelés felelősségét. „A nők »pénzügyminiszteri« státusa tipikusan a tradicionális családi szereposztás egyik jellegzetessége, és ezért megállapítható, hogy a pénzkezelés magyarországi gyakorlata tovább erősíti a magyar családokról az eddigiek alapján kialakult konzervatív, hagyományörző képet.” (Pongráczné 2005. 82.). A Sik – Nagy-kutatás szerint azonban még a családfővel rendelkező családokban is csak 4% mondja azt, hogy *egy személy* dönt.

²³ Sik – Nagy (2002. 268.)

Érdekes módon éppen a leghagyományosabban a nőkre testált funkciók – mosás, takarítás, főzés – betöltésében a legjelentéktelenebbek az eltérések.

V. A közösen végzett házimunka aránya a családfővel rendelkező, illetve nem rendelkező családokban (%)²⁴

The proportion of housework done jointly in families with and without a 'head of the family' (%)

A másik példát Blaskó Zsuzsa már említett vizsgálataiból vettük, amelyek a 2002-es International Social Survey Program (ISSP) adatfelvételének elemzésén alapulnak. Többek között azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a házimunka megosztását (illetve annak hiányát) milyen tényezők befolyásolják és milyen mértékben. Bár Blaskó szerint „szignifikáns pozitív korreláció” mutatható ki a nők házimunka-leterheltsége és a nemi szerepekről vallott felfogásuk között, közelebbről szemügyre véve kiderül, hogy a nemi ideológia a nők esetében a legkisebb súlyú befolyásoló tényező: „...végső soron öt tényező határozza meg a nő házimunkára fordított idejét. Ezek (a hatás erősségének sorrendjében): kisgyerek jelenléte a háztartásban, a háztartás jövedelmi viszonyai, a lakóhely jellege, a nő iskolázottsága és a női szerepekkel kapcsolatos attitűdjei.”²⁵ Nem gyakorol azonban érdemi hatást a nő otthoni leterheltségére, hogy a férfi végez-e egyáltalán keresőmunkát.

²⁴ Sik – Nagy (2002. 269.).

²⁵ Blaskó (2006. 55.).

A férfiak otthoni munkavégzéséről pedig azt mutatta ki, hogy azt *egyáltalán nem befolyásolja* a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológia – sőt, a tradicionálisabb szerepfelfogású férfiak több házimunkát végeznek, bár ez feltehetően más kereszthatások eredménye (falun többen követnek tradicionális értékrendet, miközben a lakóhelyük jellegéből adódóan több házimunkát végeznek).²⁶

A férfiak házimunka-terhelésére messze a legnagyobb hatást a partnerük munkapiaci pozíciója gyakorolja: ha a nő bármilyen oknál fogva, de nem nyugdíjasként, otthon tartózkodik, a férfi 80–100 százalékkal is kevesebb időt fordít házimunkára, dolgozó nő mellett viszont teljesen lényegtelen a társ által ledolgozott munkaidő hossza. Befolyásoló tényező még a család anyagi helyzete és – mint már említettük – a falusi lakóhely. Írásunk szempontjából azonban a legfontosabb összefüggés:

„Ellentétben a nőkkel, a férfiak házimunkavégzésére nincsenek hatással a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák. Attól, hogy egy férfi a nőknek (elvben) a sajátjához hasonló társadalmi szerepet szán, nem következik, hogy ő maga ezt a közeledést növekvő otthoni tehervállalással igyekezne szolgálni. Hasonlóképpen az ideológiák és értékrendek hatásának hiányára (is) utal, hogy nem játszik szerepet a férfi iskolai végzettsége sem: külföldi kutatások közül számos azt találta, hogy az iskolázottabb férfiak másoknál jobban kiveszik részüket a ház körüli teendőkben...”²⁷

Összefoglalás, következtetések

Ez a tanulmány a hazai családszociológiában ismert, de nem kielégítően megmagyarázott jelenséggel, a családdal kapcsolatos attitűdök és a valóságos viselkedés közötti diszkrepanciával foglalkozott. A magyar lakosság házassági, válási, termékenységi magatartása nem tér el jelentősen az európai átlagtól, ilyen összehasonlításban modernnek mondható. Ugyanakkor a családdal kapcsolatos attitűdvizsgálatok szerint ugyanebben az összevetésben igen tradicionális felfogású társadalomnak mutatkozik. A viselkedés és az értékek, attitűdök inkongruenciája sokféle módon magyarázható. Mi itt a magyar szociológiában egy kevésbé használt fogalom, a familizmus bevezetésével próbáltuk a magyarázatok körét bővíteni.

A familizmus egymással összefüggő, de sok tekintetben egymástól el is térő mindkét jelentését felhasználtuk. Az ideológiai familizmust legegyszerűbben „családcentrikusságnak” nevezhetjük. Eszerint a család és a családi kapcsolatok az élet minden más területénél nagyobb fontosságot élveznek az emberek értékrendjében. A család olyan társadalmi minta-intézmény, ami a szolidaritás, a

²⁶ Blaskó (2006. 51.).

²⁷ Blaskó (2006. 59.)

proszociális viselkedés iskolájaként a „kóros individualizmus”, az „egoista önzés” *ellenpárjaként* fogható fel.

A familizmus mint társadalmi állapot fogalma ellenben olyan társadalmak leírására szolgál, amelyekben az embertársakba és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom szintje igen alacsony. Ezért az emberek számára csupán a családi kapcsolatok képesek valamiféle védelmet nyújtani. E felfogás szerint a familizmus valójában az egoizmus, az individualizmus *szinonimájaként* fogható fel.

A magyar társadalom történetének elmúlt 60–70 évét röviden áttekintve arra kerestünk adalékokat, hogy az ideológiai és társadalmi familizmus miképpen befolyásolta az emberek családdal kapcsolatos nézeteit és viselkedését egyidőben és egymással éppen ellentétes módon. A huszadik század első felének ideológiai hármasából (Isten – Haza – Család) a kommunista hatalom számára a család volt az egyetlen vállalható elem. Példák sorával bizonyítottuk, hogy mind a Rákosi rendszer, mind a korai és késői Kádár rendszer beépítette a familizmus ideológiáját ideológia rendszerében. Emellett a familizmus, mint társadalmi állapot megfelelő hatalomtechnikai eszközként működhetett ezekben az évtizedekben.

Az 1989 óta eltelt időszak nem járult hozzá a társadalmi bizalmi szint emelkedéséhez, emellett a familizmus ideológiája is újabb utánpótlást kapott. Nem eresztettek gyökeret a magyar társadalomban a familizmustól eltérő gondolatrendszerek sem. Úgy gondoljuk, hogy a magyar felnőttek csupán kisebb részére jellemző a családról és a nemi szerepekről vallott valóban koherens tradicionális értékrend, s az ebből fakadó konzekvens életvitel is (magyarán, hogy megpróbálnak értékrendjükkel összhangban élni, amennyiben a külső kényszerek ezt engedik). A többség azonban mintha csak azért értene egyet a tradicionális állításokkal, mert „csak azok vannak kéznél”, mert hiányzik a nyelv a családdal kapcsolatos változások feldolgozására, s hiányzik az akarat – és talán a képesség – is a véleményformálók legfontosabb csoportjai részéről egy ilyen diskurzus elindítására.

IRODALOM

- Banfield, Edward C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. Free Press, Glencoe.
- Blaskó Zsuzsa (2006): *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. A „család” tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 82.), KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Bukodi Erzsébet (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Demográfiai évkönyv (2007). KSH, Budapest.

- Durst Judit (2001): Nekem ez az élet, a gyerekek. Gyermekvállalási szokások változása egy kistalusi cigány közösségben. *Századvég*, 6/22. 71–92.
- Falussy Béla – Harcsa István (2000): „Háztartás és háztartásgazdaság az időfelhasználás tükrében”. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*, TÁRKI, Budapest, 158–176.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom: a társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér (1976): *Értékszociológiai kísérlet. (Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről)*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- Heller Ágnes – Vajda Mihály 1998 [1970]: „Családforma és kommunizmus”. *Beszélő*, január (az 1970-es *Kortársban* megjelent cikk újraközlése).
- Janky Béla (2005): „A gyermekvállalás időzítése a cigány nők körében”. *Beszélő*, 1. 72–77.
- Kemény István (1990): *Velük nevelkedett a gép: magyar munkások a hetvenes évek elején*. Művelődéskutató Intézet – Vita, Budapest.
- Kemény István (1992) [1967]: „A mobilitás társadalmi összefüggései”. In Gábor Kálmán – Kemény István (szerk.): *Szociológiai írások*, Replika Könyvek, Szeged, 53–61.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Klinger András (1996): Magyarország népességfejlődése. *Statistikai Szemle*, 4–5. 325–348.
- Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) (2002): *Társadalmi riport 2002*, TÁRKI, Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és dél-kelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Neményi Mária (1988): *A család pro és kontra*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- XIII. Leó *Rerum Novarum* enciklikája. ford. Dér Katalin.
<http://www.katolikus.hu/roma/rerum.html>
- Papp Z. Attila (2000): A civil társadalom eszméje a romániai sajtónyilvánosságban. *Regio*, 3. 179–218.
- Pártos Ferenc (1979): A cigány és nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalom-politikai célkitűzésekről. In Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc (1979): *A közvélemény a cigányokról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 45–74.
- Pérez, Adela Garzón (2003): Familism. In Ponzetti, J. J. (ed.) *International Encyclopedia of Marriage and Family*. Macmillan Reference, New York, 546–549.
- Pongrácz Tiborné (2005): „Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai.” In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI – ICSSZEM, Budapest, 73–86.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit – Dobossy Imre (2001): *Család és munka – Értékek és aggodalmak a rendszerváltás után*. (KSH NKI Kutatási jelentések. 62.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.

- Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt (2003): Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 4. 55–75.
- Róbert Péter – Tóth Olga (1982): Halogatók. *Kritika* 7. 3–7.
- Róbert Péter (2000): A kulturális és anyagi erőforrások szerepe a státuszmegszerzés folyamatában. In Róbert Péter: *Társadalmi mobilitás*. Századvég Kiadó, Budapest, 84–117.
- H. Sas Judit (1984): *Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sík Endre – Nagy Ildikó (2002): Rugalmas munka, rugalmas család? In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 256–270.
- Spéder Zsolt (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Századvég Kiadó, Budapest, 86–112.
- Spéder Zsolt (2005): Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 3. 3–48.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván (1990) [1978]: „Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redistributív gazdaságokban” In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Európa Kiadó, Budapest, 165–202.
- Szelényi Iván – Manchin Róbert (1990) [1986]: „Szociálpolitika az államszocializmusban” In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*, Európa Kiadó, Budapest, 203–259.
- Torsello, Davide (2004): „Bizalom, bizalmatlanság és társadalmi kapcsolatok egy délszlovákiai faluban.” http://www.foruminst.sk/publ/szemle/2004_3/szemle_2004_3_torsello.pdf
- Therborn, Göran (2004): *Between Sex and Power. Family in the world, 1900–2000*. Routledge, New York.
- Tóth Olga (1992): Az első gyerek születése, mint az életút fordulópontja. *Társadalomkutatás*, 1. 40–45.
- Tóth Olga (1998): Házasság és gyermek: vélekedés és viselkedés. *Századvég*, Új folyam, 11. 80–93.
- Tóth Olga (2007): Fiatalok párkapcsolatai – történelmi háttérrel. In Somlai Péter – Kabai Imre – Tóth Olga – Bognár Virág: *Új ifjúság*. Napvilág K. Budapest. 81–110.
- Tóth Olga – Dupcsik Csaba (2009): Az emberekbe vetett bizalom és a családi-, nemi szerepek konzervativizmusa. In Füstös László – Guba László (szerk.): *Társadalmi regiszter. ESS tanulmányok* – megjelenés alatt.
- Utasi Ágnes (2003): Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Századvég, Budapest, 231–253. <http://apeh.hu>
- <http://www.wordspy.com/words>

Tárgyszavak:

Attitűd

Család

Családszociológia

FAMILISM INSTEAD OF FEMINISM

Abstract

The paper deals with a phenomenon well known but not sufficiently interpreted by Hungarian sociology: the discrepancy between the attitudes towards family and the observed behaviour in this respect. The Hungarian population's behaviour concerning marriage, divorce and fertility does not significantly differ from the European average, and it can be regarded as modern in this respect. At the same time, according to the results relating to the attitudes towards family, Hungarian society appears to be very traditional. The authors try to enlarge the scale of possible interpretations by introducing the concept of familism.

In their analysis, they have used two congruent but in many respect different meanings of familism. Familism as an ideology can be regarded as a 'family centric' way of thinking. It emphasizes the eminence of family and family relations in the scale of people's values. In this respect, family is a sort of social model institution, the school of solidarity and pro-social behaviour, and can be regarded as the contrary of 'abnormal' individualism and egoism.

Familism as a social condition seems to be suitable for describing those societies where the level of trust in other human beings and social institutions is very low. Therefore, only family relations can provide people with some kind of shelter in those societies. According to this point of view, familism can be regarded in reality as the synonym of egoism or individualism.

Through many examples, the authors have pointed out that from the triple slogan of the ideology of the first part of the 20th century (God, Fatherland, Family), family was the only element which could be taken over by the communist power. Both the regimes of Rákosi and Kádár used familism as an important element of their ideology (familism as an ideology). At the same time, familism as a social condition functioned as a suitable technique of power in those decades.

The level of trust has not increased in the Hungarian society since 1989, and the ideology of familism has also received new support in the last twenty years. Neither new ways of thinking differing from familism have managed to gain ground so far. The authors argue that only a smaller part of the Hungarian society can be characterised by a coherent traditional scale of values and behaviour. The majority only seems to accept the traditional views on family because of the lack of a language suitable for describing the changes concerning family. At the same time, there are no signs of intention – or maybe of ability – to start such a discourse in the society.